

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ  
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

---

---

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.  
ILMIY  
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади  
Йилда 6 марта чиқади

3-2017  
ИЮНЬ

**НАУЧНЫЙ  
ВЕСТНИК.  
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года  
Выходит 6 раз в год

<b>О. АҲМАДЖОНОВА</b>	
“Чинор” романи композициясидаги ўзига хосликлар .....	64
<b>М. ЖҲРАЕВА</b>	
Бадиий адабиётда мутелик психологияси .....	66

#### ТИЛШУНОСЛИК

<b>Ш. ТОШХҲЖАЕВА</b>	
Бадиий нутқда риторик сўроқ гаплар ва уларнинг лингвопоэтик тадқиқи .....	69
<b>Э. ИБРАГИМОВА</b>	
Баҳонинг предмет ва белги ёрдамида ифодаланиши .....	73
<b>Г. РОЗИҚОВА, У. ФАРМОНОВА</b>	
Қўшма гапларга хос шакл ва мазмун номутаносиблиги .....	77
<b>В. АМАНОВ</b>	
Қадриятлар тизимида миллий, маданий ва лисоний дунёқараш .....	80
<b>Д. ЮЛДАШЕВА</b>	
Синтактик такрорларнинг бадиий-эстетик имкониятлари .....	83
<b>Н. ҒОФУРОВА</b>	
Ҳозирги замон инглиз ва ўзбек тилларида мақол ва маталларнинг лингво-когнитив асослари ва уларнинг структурал-семантик жиҳатлари .....	86
<b>Г. ЖҲРАБОЕВА</b>	
Тарихий топонимларнинг шаклланишида апеллятивларнинг ўрни .....	88
<b>Р. АҲРОРОВА</b>	
Тилнинг концепт доирасини ўрганиш муаммолари .....	92

#### ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

<b>Ж. ОТАЖОНОВ, Ф. МАХМУДОВА, М. РАЙИМЖОНОВА</b>	
Бошланғич таълим педагогларининг педагогик жараёнда руҳий ёндашув масалалари .....	95
<b>Ҳ. ҒАНИЕВА</b>	
Таълим-тарбия жараёнида ўсмирлар хулқ-атворини намоён бўлишининг ижтимоий-психологик аспекти .....	98

#### ИЛМИЙ АХБОРОТ

<b>М. АБДУМАННОПОВ</b>	
Интеграл операторлар қатнашган иккинчи тартибли ўзгармас коэффициентли дифференциал тенглама учун чегаравий масала .....	103
<b>Ш. ОХУНЖОНОВА</b>	
Оғзаки тарихни ёзма тарихга айлантириш жараёни ҳақида .....	106
<b>М. ОМОНОВ, З. БОТИРОВА</b>	
Арабча синиқ кўплик вазнидаги ўзлашма сўзлар ва уларнинг семантик хусусиятлари .....	109
<b>О. ҲУСАНХҲЖАЕВ</b>	
Мақолларда қиёслаш, зидлаш муносабатини ифодалашда сонларнинг аҳамияти .....	111
<b>Н. УРИНОВА</b>	
Бўлажак ўқитувчиларда ижтимоий компетентликни шакллантириш йўллари .....	113
<b>Н. АБДУЛАЗИЗОВА</b>	
Касб-ҳунар коллежи ўқувчиларида зарарли одатларнинг олдини олишнинг педагогик-психологик асослари .....	115

#### ҒАНИМИЗ ҒИДОЙИЛАРИ

Сўхлик биринчи олим .....	116
---------------------------	-----

#### ХОТИРА

<b>Мадаминбек Хотамович АҲМЕДОВ</b> .....	117
<b>Эркин Мўйдинович ТҲХТАСИНОВ</b> .....	117

## СИНТАКТИК ТАКРОРЛАРНИНГ БАДИИЙ- ЭСТЕТИК ИМКОНИАТЛАРИ

Д.Юлдашева

**Аннотация**

Мақолада синтактик такрорларнинг бадиий матнни ҳосил қилишдаги ўрни, лингвопоэтик жиҳатдан аҳамияти таҳлил этилган.

**Аннотация**

В статье исследовано место синтаксических повторов в образовании художественного текста и их значение с точки зрения лингвопоэтики.

**Annotation**

In this article the syntactic reiterations position in fictional text formation and their significance from the standpoint of lingua-poetics are considered.

**Таянч сўз ва иборалар:** синтактик такрор, лингвопоэтика, бадиий эстетик таъсир, ташобеҳул - атроф, ҳалқа, мисра ва банд такрори.

**Ключевые слова и выражения:** синтаксический повтор, лингвопоэтика, художественно-эстетическое воздействие, «ташобеҳул-атроф», кольцо, повтор строки и строфы.

**Key words and expressions:** syntactic reiteration, lingua-poetics, artistic-aesthetic influence, tashobehul-atrof, circle, stanza and line reiteration.

Ўзбек тилшунослигида лингвопрагматик йўналишдаги тадқиқот ишларини олиб боришга эътибор кучайиб бормоқда. Тил бирликларининг нутқдаги реаллашувини ўрганиш, тил воситаларининг имконият даражасининг аниқланиши миллий қадриятларимизнинг ривожига муносиб ҳисса қўшмоқда. Жумладан, бир қатор тадқиқотларда синтактик такрорларнинг маъновий, услубий, шунингдек, бадиий санъат ҳосил қилиш имкониятлари тадқиқ қилиниб, бадиий-услубий, бадиий-эстетик имкониятлари очиб берилмоқда. Синтактик такрор сўз бирикмаси ва гап такрори бўлиб, бадиий такрорнинг фонетик-орфоэпик, лексик ва морфологик такрордан лингвопоэтик хусусиятлари, бадиий ва эстетик таъсир имкониятларининг юқорилиги билан фарқланиб туради. Жумладан, профессор

А.Мамажонов синтактик такрорларнинг қўшма гапларда қўлланилиши ҳақида фикр юритиб, «...оғзаки нутқда боғловчисиз қўшма гаплар кўпинча афоризм, мақол ва топишмоқ сифатида шаклланади, бундай қўшма гапларда фикрий яхлитлик кучли бўлади», деб таъкидлайди [2.47]

Бадиий такрор ҳодисаси муайян даражада:

а) соф лингвистик; б) лингвостилистик ва лингвопоэтик; в) бадиий санъатларнинг ўзига хос тури сифатида тадқиқ қилинган.

Синтактик такрор турларини шоир Муҳаммад Юсуф ижоди

мисолида кўриш мумкин. Унинг шеъриятида такрорларнинг фонетик-орфоэпик, лексик ва морфологик, шунингдек, синтактик турлари мавжуд бўлиб, уларни ўрганиш шоир ижодининг лингвопоэтик хусусиятларини очиб беради. Маълумки, Муҳаммад Юсуфнинг бетакрор маҳорати, ўзига хос бадиий услуби, шоирона нафаси шеърий мисраларида уфуриб туради. Шоир шеърияти мусиқийлиги, халқ оғзаки ижодига ҳамоҳанглиги, такрорларга бойлиги, бадиий санъатлар ва услубий воситаларнинг кенг қўлланганлиги билан фарқланиб туради. Айниқса, синтактик такрор воситаси шоир шеъриятининг ғоявий пишиқлиги, бадиий мукамаллиги, ўзига хос сўз қўллай олиш маҳоратини намоён қилган. Илмий адабиётларда таъкидланишича, такрор лафзий санъат бўлиб, бу санъат билан боғлиқ услубий воситалар нутқ бирликларининг лингвопоэтик жиҳатдан актуаллашишига хизмат қилган.

Шоир шеърияти учун хос бўлган синтактик такрор турларидан ташобеҳул-атроф, ҳалқа, мисра ва банд такрори орқали лингвопоэтик маъно англашилиб, шеърий мисраларнинг жонли, таъсирчан ҳамда жозибали бўлишига замин ҳозирлаган.

Бадиий матндаги синтактик такрор грамматик такрор таркибига киради, грамматик такрор эса бирор қўшимча, сўз бирикмаси, гап, шеърий мисра ёки банднинг матнда ёки шеър мисраларида ижодкор томонидан мақсадли

Д.Юлдашева – ФарДУ бошланғич таълим услубиёти кафедраси доценти, филология фанлари номзоди.

такрор қўлланиши тушунилади. Бундай такрор қўлланиш қўшимча маъно оттенкасига эга бўлиб, турли услубий вазифаларни бажаришга хизмат қилади. Грамматик такрорларнинг, айниқса, синтактик такрорларнинг бошқа такрорлардан фарқи шундаки, бундай такрорларда гап, мисра ёки банд тўлиғича такрорланиб, кенгроқ ва тўлиқроқ фикр ифодалашга, мазмунни батафсил ёритишга қаратилган бўлади. А.Мамажонов таъкидлаганидай, бунда “предикатив бирикмаларнинг бир типли бўлиши ва гап бўлаклари ўрни қатъийлиги сақланиши зарур” [2.36].

Ташобеҳул-атроф такрори тарихий поэтикага оид манбаларда *масбеҳ* санъати, деб ҳам юритилган. Бундай такрорлар мисралар ёки бандларни бир-бирига боғлашга хизмат қилади. Адабиётшунос Ёқубжон Исҳоқов бу такрорнинг хусусиятларини атрофлича ёритиб берган [5.82].

Ташобеҳул-атроф такрори сўз шаклида ҳам қайтарилади. Бу такрорнинг Муҳаммад Юсуф шеъриятида, асосан, сўз бирикмаси шаклидаги такрори кўпроқ кузатилади. Ташобеҳул-атроф шеърий матнда қатъий қўлланиш ўрнига эга бўлган такрордир. Бирор мисра ёки банд охиридаги сўз ёки сўз бирикмаси кейинги мисра ёки банд бошида такрор келади. Байтлар ўртасидаги, шунингдек, бандлар доирасидаги боғлиқликни таъминловчи такрорларнинг қўлланиши тарихий поэтикага доир манбаларда мусалсал (учма-уч улаш), деб ҳам юритилган.

Қайд қилинган ҳолатларни ҳисобга олиб, мисра ва бандлар ўртасидаги боғлиқликни таъминловчи такрорнинг ушбу кўриниши ташобеҳул-атроф такрори бўлиб, шоир шеъриятидаги бундай такрорлар мисралар, бандлар ўртасидаги боғлиқликни таъминлаш билан бирга ўзига хос таъсирчанликни юзага келтириб, маълум бир сўз ёки сўз бирикмасининг алоҳида ажралиб туришини таъминлаган. Бундай такрорни шоир “Тиллақўнғиз” шеърида қўллаган:

*Тўхта, тиллақўнғиз,  
У ёққа борма,  
Ариқдан ўтдингми — у ёғи ғўза,  
Тонг олди бошлаган ишиндан қолма,  
Ялпизнинг лабидан сўрабер бўса.*

*Тўхта, тиллақўнғиз,  
У ёққа борма,  
Этик пошnasiда эзилар жонинг,  
Инсон банд, у сизнинг саломга зорми?  
Ўртоқ қумурсқалар, менга ишонинг...*

Шеърда тиллақўнғиз тимсоли орқали табиат ифодаланмоқда. Шоир инсонда табиатдаги жонзотларга хайрихоҳлиги йўқолиб, ўз ташвишларига ўралиб бораётганига ишора қилади. Шеърда тиллақўнғизнинг ундалма сифатида берилиши, шеърда гапнинг такрор келиши китобхон диққат - эътиборини уйғотади. Кейинги мисраларда жониворларда ҳам рўзғор ташвиши кўпайиб кетгани, уларда ҳам тоқат йўқлиги таъкидланиб, буйруқ гап тарзида “у ёққа борма!” ҳукми билан шеър якунланади.

Яна бир олти бандлик “Ёр-ёр” шеърининг биринчи бандида “Осмон олис, осмон жим” мисраси уч маротаба, иккинчи банддаги “Ҳай – ҳай ўлан, жон ўлан” мисраси ҳам уч маротаба такрор қўлланади. Ҳар икки гап бандларнинг биринчи сатрида келиб, кейинги мисралар учун изоҳланадиган фикрга айланади. Бунда синтактик такрор қўлланилган мисрадаги бир сўз кейинги мисрада ҳам такрорланади:

*Осмон олис, осмон жим,  
Осмон қулоқ солади:  
Юрагимни соғинчим  
Ғижжак қилиб чалади.*

*Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,  
Жоним қақшар, ёр-ёр  
Қайда бўлсанг сен билан  
Севгим яшар ёр-ёр...*

Кўринадики, *осмон*, *жон* сўзлари кейинги сатрларда такрор қўлланилган.

Шеъриятда кўп қўлланадиган бадий такрорлардан бири **ҳалқа** такроридир. Бу такрорда шеърнинг бошида келган мисра ёки банд шеърнинг охирида такрорланади ва матнда ҳалқа ҳосил қилади. Унинг номланиши ҳам шундан келиб чиққан. Бунда ҳалқа мисра ёки банд шаклида такрорланади. Бунинг бошқа такрорлардан фарқи шундаки, ҳалқа шеърни бир бутунликда ифодалайди. Шеър бошида берилган фикр шеър давомида ривожланиб боради ва охирида умумлаштирилади. “Ҳалқа, биринчидан, шеър ғоясини кўрсатса, иккинчидан, шеърнинг бошқа бандларини ўз доирасига қамраб олади - шеърнинг композицион бир бутунлигини вужудга келтиради” [2.24].

Ҳалқа такрорида шеър бошида бирор фикр айтилиб, шу фикр ривожлантирилади, шеър охирида яна шу фикрга қайтилади. Ҳалқа такрорини йирик тил бирликлари, асосан, гаплар ҳосил қилади.

Шоир шеъриятида *ҳалқа* такрорининг мисра ва банд шаклидаги кўринишлари мавжуд, яъни шеър бошида келган мисра ёки

банд шеър охирида такрор қўлланган. Бундай такрорлар оддий қайтариқлар бўлмай, услубий вазифани бажаришга хизмат қилган. Буни шоирнинг бир қанча шеърларида кузатамиз.

Муҳаммад Юсуф “Қушлар ҳам йиғлар...” шеърида “Йиғласа керак” мисрасини ҳалқа такрори сифатида қўллайди. Шеърда лирик қаҳрамоннинг теракни йиқитганларида, чумчуқ ини ҳам бузилиб кетгани, айвонда устун бўлган терак, кўнгилларни чоғ этса ҳам, она чумчуқни йиғлатиши ифодаланган. Уч банддан иборат шеърнинг ҳар бир бандида қушлар йиғласа керак бир бош бўлакчи гапи такрор қўлланиб, ҳалқа такрорини юзага келтирган. Шоирнинг қушга ачиниши шеърдаги асосий такрорланувчи мисрада ифодалангани.

Дастлабчи банд:

*Терлар оқди сув бўлиб биздан*

*Ва гурсиллаб йиқилди терак...*

*Ака, бизнинг қилмишимиздан*

*Тунда қушлар йиғласа керак.*

Кейинги мисрада:

*Янги инда йиғласа керак.*

Охирги мисрада:

*Шунда қушлар йиғласа керак*

Ҳар бир бандда ифодаланган фикр шеър охирида умумлаштирилган. Шеър охиридаги *Шунда қушлар йиғласа керак* мисрасининг алоҳида такрорланиши уларнинг бир бутунлигини таъминлаган.

Мисра ва банд такрори шеъриятда кўп қўлланадиган такрор туридир. Бундай такрорлар ҳалқа такроридан фарқ қилиб, шеърнинг турли қисмларида такрор келиши мумкин. Ҳалқа такрорида шеър бошидаги мисра ёки банд шеър охирида такрорланиши шарт ва шу билан бирга шеърнинг бошқа қисмларида такрор келиши ҳам мумкин. “Ўзбек тилида сўзларнинг, шунингдек, сўздан кўра каттароқ структура ва мазмунга эга бўлган бирликларнинг такрор ҳолда қўлланиши жуда кўп учрайдиган ҳодиса. Лекин бундай

такрорлар ифодалайдиган маънолар, улар бажарадиган вазифалар бир хил эмас” [1.60].

Муҳаммад Юсуф шеърияти сербўёқ, мантиқан мукамал образли тасвирларга бой. Шоирнинг “Кокилинг ким кесди, ёр?” шеърида *Кокилинг ким кесди, ёр?* мисраси гўзал тарзда такрор қўлланиб, такрор мисралар воситасида шоир қизга энгилгина дакки беради:

*Момом ўриб ўтган соч,*

*Ўсиб товон ўпган соч.*

*Ўсиб товон ўпганда,*

*Йиғлаб – йиғлаб кетган соч...*

*Кокилинг ким кесди, ёр?*

Ёки “Қизлар кўшиғи” номли беш банд (29 мисра)дан иборат шеърнинг ҳар бир бандида *“Қай ўғилдан камдир, айтнинг, қизингиз”* мисраси шеър давомида олти марта такрорланган.

Муҳаммад Юсуф шеърларида мисра такрори воситасида, биринчидан, образ яратиш, иккинчидан, такрори воситасида, шеърнинг ғоявий мазмуни билан унинг ўқилиши ўртасида муסיқий муштараклик ва ҳамоҳангликни кашф этиш жараёни кузатилади. Жумладан “Ўзбек қизлари” шеърида *“Куввага чиқмаган ўзбек қизларин”* мисраси такрор қўлланилиб, *“Дугонаси Ҳаё, синфдоши Ор”* бўлган ўзбек қизларининг юзлари, кўзлари, кўнгли ҳам меҳри ҳам юқоридаги мисра такрори орқали ёрқинлашиб боради.

Яна бир *“Оқ рўмол қизлар”* шеърида икки мисра *“Ойдин қизлар, ойжамол қизлар, Ойдан тушган оқ рўмол қизлар”* мисраси эпифорик такрор сифатида берилади. *Ойдин, ойжамол, ойдан тушган* каби сўзлардаги фонетик такрор ҳам оҳангдошликни, даражаланишни юзага чиқаради.

Кўринадики, шоир шеърларида грамматик такрорнинг, асосан, синтактик такрор шакли кенг қўлланилган.

#### Адабиётлар:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули. – Т.: Фан, 1987.
2. Бобоев Т., Бобоева З. Бадиий санъатлар. – Т.: ТДПУ, 2000.
3. Мамажонов А. Қўшма гап стилистикаси. – Т.: Фан, 1990.
4. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. – Т.: Фан, 1988.
5. Йўлдошев Б. Бадиий нутқ стилистикаси. – Самарқанд: СамДУ, 1982.

(Тақризчи: А.Мамажонов, филология фанлари доктори, профессор).